

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ПАМЕТНИЦИТЕ ОТ КРИМСКИЯ
ВАРИАНТ НА САЛТОВО-МАЯЦКАТА КУЛТУРА И КУЛТУРАТА
НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Стефка Ангелова, Людмила Дончева-Петкова

В тази разработка се разглеждат паметници от езическия период на Първото българско царство от територията на днешна Северозточна България и Северна Добруджа. Като сравнителен материал са привлечени и материали от някои некрополи по левия бряг на р. Дунав. Всички те съдържат характерни признаци, които позволяват да се внесат известни корекции в хронологията, етническата характеристика и проблема за произхода им.

Широко разпространени и приети от редица автори са изследванията на С. А. Плетнева, в които културата на Първото българско царство се определя като локален вариант т. нар. салтово-маяцка култура¹. Авторката, на която дължим основните проучвания върху археологическите паметници на хазарския хаганат, смята, че салтово-маяцката култура се формира в области, където се извършва симбиоза между българи и алани. Този факт според нея е засвидетелстван и исторически². С. А. Плетнева обръща внимание върху поразителното сходство между българските варианти на салтово-маяцката култура. Особено близки са вариантите от Крим и Северозточна България, сходството между които се подсилва от еднаквата степен на византийското влияние³.

На лице са аргументи, които не позволяват културата на Първото българско царство да се разглежда като локален вариант на салтово-маяцката. Повечето от тях ще бъдат приведени в изложението. Още в началото държим да отбележим, че развитието на българската култура на Долен Дунав протича в абсолютно различна етнокултурна среда. В нейното създаване участват предимно славяни и българи; само по тази причина тя не може да бъде идентична с културата от останалите области на хазарския хаганат, където българите преобладават, но са смесени или не с късни сармати, алани и др.

Сравнителният анализ на паметници от Крим и Долен Дунав, чието особено близко сходство изтъква С. А. Плетнева, ще очертае по-релефно много въпроси, на които все още не даден задоволителен отговор. Това е и нашата цел тук.

Българските паметници в Таврика се изучават от доста време и са познати от изследванията на А. Л. Якобсон⁴. Най-пълно проучване върху кримския вариант на салтово-маяцката култура предложи И. А. Баранов⁵. В монографията си той обобщава дългогодишните проучвания, пръснати в многобройни публикации, и обнародва резултатите от направените от него разкопки на много нови паметници. Особено важни за нас са вижданията на И. А. Баранов върху хронологията и периодизацията на българските паметници в Таврика. За първи път той представя паметници от един по-ранен период от присъствието на българите на Крим. Първият период, означен като период на усядане на номадите в Таврика вследствие на хазарската експанзия, се датира доста точно от затворени комплекси - гробове, вкопани в стари могилни насипи. Това е средата и втората половина на VII в.⁶ Те се свързват в един етнокултурен комплекс с особен тип селища, в които са силни номадските традиции, но съвременно са налице елементи на уседнал живот. В селището до с. Донское в района на Симферопол са разкрити 12 квадратни, с наменни основи жилища, разположени в кръг, а в Кордон-Оба е открита юрта с очертано в средата огнище, облицовано с камъни⁷. По същото време в централния и югозападния район на Таврика се явяват т. нар. аяли. Най-добре е проучено селището Тау-Кипчак, датирано от втората половина на VII до средата на VIII в. Жилищата му са полуземлянки и наземни с каменни стени. Тези селища се смятат за типични за номадските и полуномадските народи на Евразия⁸. Това определение, за което още С. А. Плетнева използва не толкова археологически материал, колкото етнографски модели на късни номадски общности, буди сериозни съмнения. Те се задълбочават, като се вземат под внимание установените в тези селища сигурни доказателства за развито гърнчарство и металопроизводство. За българската археология тези паметници имат много голямо значение, тъй като за първи път представят т. нар. салтово-маяцка култура в неизвестна досега фаза на формиране, при това протекла не на Кавказ или в степната зона на р. Дон.

В Северозточна България и Добруджа са намерени паметници, които хронологически могат да се отнесат към установената на Крим ранна фаза в развитието на културата на българите. Гробове, вкопани в по-ранни могилни насипи, са известни от Мадара⁹. Откритата в гроб № 5 на могила III коланна гарнитура има сигурни паралели от средата на VII в. и гробът най-вероятно трябва да се отнесе към края на века. За съжаление в Мадара все още не е локализирано селище от това време.

При разкопките в Нова Черна са открити две юртообразни жилища, подобни по конструкция на юртата в Кордон-Оба. Близо до юртите в Нова Черна е разкрит гроб на кон в кръгла яма. Над нея е издигната могила от камъни, сред които са намерени сиво-черни излъскани керамични фрагменти¹⁰. Въз основа на керамиката жилищата и гробът са датирани в края на VII в. още напредом. Същата дата е начална за двуобредния некропол при Налбант в Северна Добруджа¹¹. По това време западно от Силистра се появяват селища и некрополи от тип Попина-Гарван. По-късно от тях са изследвани некрополите от с. Гарван¹². От селището в Гарван също са известни юрти¹³.

В българската литература няма единно становище върху принадлежността на ръчната керамика от Нова Черна, Налбант и Гарван. Във всички тези паметници тя се придружава от пастирски групи, свързани с българи или кутригури от областта на Среден Днепър или Молдова. Докато Д. Ил. Димитров смята ръчната керамика за номадска,¹⁴ проучвателите на комплексите, както и други автори,¹⁵ я отнасят към групата Хливча, която е славянска. Така или иначе, тя се датира в VII в.

Юртообразни жилища у нас са изследвани при с. Блъсково, Варненско, при с. Внища, Шуменско, с. Стърмен, Русенско. Д. Ил. Димитров ги датира в VIII-IX в.¹⁶ Овално в план жилище е проучено и в с. Кладенци, Добричко¹⁷. Всички тези жилища са различни по план и конструктивни елементи и не могат да бъдат обединени в два типа, както прави това Д. Ил. Димитров.

В повечето селища са открити фрагменти от ръчна керамика, която авторите свързват със славяните. Ръчна керамика не е известна от Блъсково, а фрагментите от Кладенци са определени като прабългарски. Ст. Вацлинов и Ст. Станилов ги поставят във времето между VII и IX в., като се позовават на датировките на С. А. Плетнева.¹⁸

Според нас всички тези паметници трябва да се свържат с началния етап от формирането на селищната структура в средновековна България, и долната им граница не е по-късна от последните десетилетия на VII в. Друг е въпросът, че селищата тук са многослойни и имат продължително съществуване до края на X или началните десетилетия на XI в. Стратиграфията в тях е нарушена и най-многобройните находки са от последните жилищни хоризонти. Продължителното време на съществуване на тези селища съответства на периода от II-III етап на Таврика¹⁹. От изследванията на А. Л. Якобсон и И. А. Баранов е ясно, че сходството между Таврика и Долен Дунав се изразява в много от важните характеристики на културата в двете области. Най-голяма близост до селищата от Крим показват серия селища, разположени в Доб-

руджа и в Североизточна България, близо до черноморския бряг и по-рядко във вътрешността. Такива са обнародвани при Истрия, Капидава, Гура Канлия /близо до Пъкуюл луй Соаре/, Диногения, Дуранкулак, Топола, Балчик, Одръци, Брестак. Географско-климатичните и почвените условия са сходни с условията на Крим. В селищата се откриват полукопанни в земята - облицовани с камъни и по-рядко с тухли - еднопространствени или двупространствени жилища с различен план и размери²⁰. Под влияние на византийски строителни традиции аналогични жилища се появяват, както видяхме, в Крим още във втората половина на VII в.²¹ Кримските жилища са отоплявани от огнища, докато в България огнищата се срещат по-рядко от каменните пещи. Същевременно в Добруджа и Североизточна България са открити и селища само с полуземлянки без облицовка от камъни и различни типове глинени и каменни пещи, аналогични на разпространените в целия славянски свят през VI-IX в.

Немогилните некрополи от втората половина на VII до X в. в Таврика показват разнообразие във вида на гробните съоръжения и ориентацията на погребаните. Обредът е един - трупологане. Обикновени ямни гробове са открити в слабо проучения некропол на Тау-Кипчак. Такива се срещат и по-късно в западния некропол на хълма Тепсен, Кордон-Оба, Родниково и Гончарное. Освен тях се появяват гробове с каменни или дървени покрития или в дървени ковчези.²² Близки до гробните съоръжения в Североизточна България и Добруджа са проучените от А. Л. Якобсон некрополи в Югозападна Таврика при с. Родниково и Гончарное. Освен посочените типове, в двата некрополя се срещат гробници, облицовани с безформени камъни или дялани плочи или покрити с плочи /каменни камери/. При първия некропол всички гробове са еднопространствени, а при втория каменните камери са по-късни.²³

В Североизточна България, Добруджа и по левия бряг на р. Дунав не са известни некрополи само с трупологане. Погребалният комплекс е изследван най-пълно от Д. Ил. Димитров и от Ж. Вълчарова²⁴. През последните години се проучват още няколко некрополя - при с. Топола, Хитово, Черна, Добричко, Балчик и с. Ножарево, Силистренско²⁵. Разполагаме вече и с пълни публикации на некрополите при Султана и Извору²⁶. Резултатите от тези последни проучвания внасят някои корекции в групирането на некрополите, направено от Д. Ил. Димитров. Няма съмнение, че българите на Долен Дунав принадлежат към различни племенни групи, чиито погребални традиции се формират от Средна Азия до устието на Дунав. Географското разпространение на обособените от Д. Ил. Димитров племенни групи не се потвърждава. Наблюдава се разпространение на ритуални особености, характерни за новозазарската

група българи, сред добруджанско-варненската група българи, както и обратното.

Като се сравняват синхронните български некрополи от Крим с некрополите от Долен Дунав, се установяват сходства и различия. И в двете области се срещат дълбоки правоъгълни гробни ями, понякога покрити с дърво, но по-често с камени прочи или облицовани с камъни. Камениите гробове в България /открити или покрити/ се срещат и в езическите некрополи, но са типични предимно за IX-X в. и затова се приемат общо взето като елемент на християнизацията. В езическия период мъртвите са погребвани като са поставяни по гръб, с опънати крайници. Гробовете, с редки изключения, са индивидуални. На Долен Дунав някои от скелетите са в свято положение. На Таврика северната ориентация е характерна за вкопаните в могилите гробове от VII в. В по-късните некрополи тя е изключение. В повечето некрополи в България мъртвите са полагани с глава на север. В некрополите при с. Хитово и с. Черна, както и в отделни гробове в с. Бдинци, Топола, Денвя 1 и 3, се наблюдава източна или западна ориентация, както в Истрия и по левия бряг на Дунав. При някои гробове на Долен Дунав се откриват ниши. Характерно е поставянето на цели жертвени животни или части от тях - овце, свине, коне, говеда - и на птици. Месна храна в Крим се открива отново само в ранните гробове в могили. Металните изделия с различни функции у нас са малко в сравнение с кримските, но затова пък почти във всеки гроб се срещат глинени съдове. Могат да се посочат и други особености на ритуалната практика, като наличие на кепотафи, изкуствена деформация на черепите, обезвреждане на мъртвите, поминален обред страва и т.н., които отличават дунавските от кримските некрополи. И все пак основното различие е биритуализмът, характерен за некрополите в България. Съотношението между гробовете с трупозгаряне и трупополагане в отделните некрополи е различно. Засега единственият с равно количество погребани по двата обряда е некрополът при Топола. Едновремеността на двата обряда се доказва не само от разположението на гробовете в некрополите, но и от поразителното сходство на погребалния ритуал - страва, жертвени животни и птици, еднакъв инвентар.

Сходства и различия се установяват и в керамиката на кримските и дунавските българи. Гърнетата на ръка са доста разнообразни на Крим. И. А. Баранов прави първата типология на тази керамика, като свързва част от нея с областта на разпространение на пенковската култура, обяснявайки я с влиянието на иomadите. В Румъния и България подобни съдове се откриват в славянски комплекси²⁷. Това

противоречие може да бъде обяснено с нееднородния състав на създателите на пенковската култура, в която могат да се открият славяни, българи или кутригури, както и групи от завареното население²⁸. Гърнетата без дръжки с линейно-вълнист орнамент работени на ръчно гърнчарско колело още във втората половина на VII в. съставляват значителна част, а на границата на VII-VIII в. изместват напълно ръчните гърнета в Крим. По дъната им са отпечатвани релефни знаци, които имат широки аналогии у нас²⁹. Именно тази керамика се среща в селищата и некрополите от езическия период на Долен Дунав, което показва, че е формирана напълно още преди идването на българите тук. Песъчливата керамика с линейно-вълнист орнамент в България и Румъния е по-разнообразна по морфологичните си характеристики и орнаментация. Безспорно тук трлбва да се отчита фактът, че подобна керамика на бавно колело е позната и изработвана от южните славяни и в Карпатската котловина още през VI-VII в.

Излъсканата керамика на ръчно колело, произвеждана в голямо количество в специализирани гърнчарски центрове като Топола,³⁰ не е така разпространена на Крим, както в Северозточна България и Добруджа. Излъскани съдове, главно кани, в Крим се срещат само в по-ранните фази³¹. Това може да бъде обяснено с изместването им от технически по-усъвършенствана и по-разнообразна по функции керамика, произвеждана в провинциални византийски центрове. Продукцията им е засвидетелствана, макар и в по-малко количество, по цялата територия на салтово-маяцката култура. На Долен Дунав са разпространени еднокамерни и двукамерни пещи за изпичане на керамика от типове, които на Крим функционират само в кръга на т. нар. салтово-маяцки паметници³². Мадарската пещ е все още изолирана и функциите ѝ не са напълно ясни³³.

Редица общи елементи се проследяват в накитите. На Крим в могилен гроб при Натаньин³⁴ /от VII в./ е открита апликация, подобна на втория мадарски накит. Други типове обеци и колапни украси са датирани от втората половина на VIII - средата на IX в.³⁵ На Крим са намерени и калъпи, които показват, че и тези накити са произвеждани във византийски работилници, от където са се разпространявали в Дунавска България³⁶ и в други райони на салтово-маяцката култура³⁷.

От изложеното могат да бъдат направени някои заключения, които според нас ще имат значение при очертаване насоките на бъдещите изследвания:

1. Културата на българите на Крим и на Долен Дон има общ, но не кримски произход.

2. Най-голямо сходство между двете групи паметници се наблюдава в по-ранните фази на съществуването им - VII и първата половина на VIII в.

3. Различията се проявяват след разселването на българите, когато попадат в различна етнокултурна среда.

4. Погребалните обичаи на дунавските българи, от една страна, доказват тяхната хетерогенност, а от друга - известен консерватизъм, който е надежна основа за ретроспективно проучване на изходните територии, от които се разселват.

5. Византийското влияние на Крим е активно действащ фактор още през VII-VIII в., докато на територията на Първото българско царство то се усилва едва в периода на християнизацията през IX-X в.

Б Е Л Е Ж К И

1 Плетнева, С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - Материалы и исследования по археологии СССР, № 142, 1967, с.8, с. 187, обр. 50; Восточноевропейские степи во второй половине VIII-X вв.; Степи Евразии в эпоху средневековья. - Археология СССР, М. 1981, с. 64, обр. 38, с. 75.

2 Плетнева, С. А. Восточноевропейские степи ..., с. 64.

3 С. А. Плетнева. От кочевий..., с. 188 .

4 Якобсон, А. Л. Раннесредневековые поселения восточного Крыма. - В: Боспорские города, II. - МИА СССР, № 85, 1985; Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики. - МАИ СССР, № 168, 1970.

5 Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990.

6 Пак там, с. 18-21, 109-115.

7 Пак там, с. 36.

8 Пак там, с. 40, обр. 12.

9 Миков, В. Последни могилини находки. - В: Мадара, I, 1936, с. 432-436, обр. 291, 292.

10 Милчев, Ат., Ангелова, Ст. Археологически разкопки и проучвания в местността "Калето" при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967-1969 г. - ГСУ ФИФ, IXIII, 1971, с. 24, 29, табл. XI-XVII.

11 Simion, G. Necropola feudal-timpurie de la Nalbant (judetul Tulcea). - PEUCE, II, 1971, 221-248.

12 Comsa, M. Die Slawen im Karpatisch-Donau ländlichen Raum im 6-7 Jahrh. - Zeitschrift für Archeologie /ZfA/, 7, 1973, 222-223, fig. 15.

13 Въжарова, Ж. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI-XI в. С., 1986, с. 23, обр. 19.

14 Димитров, Д. Ил. Прабългарите по Северното и Западното черноморие. Варна, 1987, с. 239.

15 Comsa, M. Op. cit., p. 320-321, fig. 13.

16 Димитров, Д. Ил. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI-XI в. в Северноизточна България. - Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 228-230.

17 Ваклинов, Ст., Станилов, Ст. Кладенци. Ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 20, обр. 15.

18 Пак там, с. 61, обр. 55.

19 Баранов, И. А. Цгт. съч., с. 21 сл.

20 Напр. в: Истрия /Зирра, Вл. Двубрядовий могилник раннефеодальной эпохи в Капул Биилор: Истрия. - Дас а, VII, 1963, с. 401 сл., обр. 30/; Капидава (Chelută-Georgescu, N. Considerații asupra timpului de locuințe feudale de la Capidava și elemente specifice amenajării interiorului lor.- Pontica, XI, 1978, 212-222) Гура Канлия (Jrimia, M. Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei.- Pontica, XIV, 1981, 115-119); Диногеция (Comsa, E. Locuințele si anexele lor. - Dinogeția, I, 1967, p. 39, fig.22); Дуранкулак / Тодорова, Х. Архитектура на средновековното селище. - Дуранкулак, I, 1989, с. 31 сл/; Топола / Бобчева, Л. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. - Известия на народния музей - Варна, XII /XXVII/, 1976, с. 122-130, табл. II-VIII/; Балчик /Разкопки на М. Димитров/; Одръци /Дончева-Петкова, Л. Средновековното селище при с. Одръци, Толбухински окръг. - ИИМВ, 17/32/, 1981, с. 20, табл. II₂; Donceva-Petkova, L. Sur la chronologie du site bulgare medieval pres du village Odarci, departament de Tolbuchin. -Dobruđa. Etudes ethno-culturelles. S.,1987, p. 71, fig. 1,2); Брестак/ Димитров, Д. Ил. Ранносредновековно селище при с. Брестак, Варненско. - ИИМВ, V /XX/, 1969, с. 114 сл., обр. 1,2.

21 Баранов, И. А. Цгт. съч., с. 45, обр. 124.

22 Пак там, 115-129.

23 Якобсон, А. Л. Раннесредневековые ..., с. 133-145.

24 Димитров, Д. Ил. Прабългарите ..., с. 207-215; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. С., 1976, с. 409 сл.

- 25 Топола /Дончева-Петкова, Л., Ангелова, Ст., Йотов, В. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг /предварително съобщение/. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, с. 187-197/; Черна /Василчин, Ив. Двубреден езически некропол при с. Черна, Толбухински окръг. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, с. 198-213/; Ножарево /Радев, Р., Станилов, Ст. Раннесредновековен могилник у с. Ножарево, Силистренски окръг /предварително съобщение/. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, с. 214-230/; Балчик /Димитров, М. Ранносредновековен двубреден некропол при гр. Балчик/ проучвания през 1984 и 1986 г./ - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, с. 231-240; Старобългарски некрополи в град Балчик. - Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 87-100/; Хитово /Йотов, В. Ранносредновековен некропол Хитово 3. - Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 101-108/.
- 26 Султана /Mitrea, B. La necropole birituelle de Sultana. - *Dacia*, XXXII, 1988, 91-140/; Извору /Mitrea, B. Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, jud. Giurgiu. - *Dacia*, XXXIII, 1989, 145-219.
- 27 Сомза, М. *Op. cit.*, 199-219.
- 28 Русанова, И. П. Славянские древности VI-VII вв. М., 1976, с. 88 сл. и особ. с. 96-99.
- 29 Баранов, И. А. *Цит. съч.*, с. 91, 92.
- 30 Бобчева, Л. Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухинско. - ИИМБ, XIII /XXVIII/, 1977, с. 172 сл., табл. II-V.
- 31 Баранов, И. А. *Цит. съч.*, с. 100 сл. обр. 35
- 32 Пак там, с. 87.
- 33 Раменов, А. Пещ за глинени изделия в Мадара. - Мадара, II, 1936, с. 25-29.
- 34 Баранов, И. А. *Цит. съч.*, обр. с. 112, обр. 39/25/
- 35 Пак там, с. 24, обр. 7, 11, 15, 22, 23.
- 36 Пак там, с. 86, обр. 28, 3, 4, 5.
- 37 Плетнева, С. А. *Цит. съч.*, с. 140, обр. 36.

ЗА НИКОИ ОСОБЕНОСТИ НА КРЕМАЦИЯТА КАТО
ПОГРЕБАЛЕН ОБРЕД В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ
И ЗЕМИТЕ ПО ЛЕВИЯ БРЯГ НА Р. ДНЕПЪР

Методи Даскалов

Погребалният обред е един от важните етноопределящи белези на всяка археологическа култура. С методите на археологическата наука могат да бъдат изяснени много черти от битата на населението, което не е оставило други сведения. Ретроспективното проучване на погребалния обред на различните етнически групи би допринесло много за изясняване на спорните въпроси около етногенезиса на славяните и прабългарите.

Погребалният обред е един от добре изследваните елементи на ранносредновековната култура в Североизточна България и Добруджа.¹ Проучванията за периода VII-IX в. показват разнообразие в практикването на кремацията. Във всички случаи тя е извършвана извън рамките на некропола.² Различия се наблюдават при устройството на гробното съоръжение и някои особености, свързани с погребалната обредност. Най-общо могат да бъдат набелязани следните разновидности:

1. Трупоизгаряне, при което останките от кладата са изсипани в кръгла или овална яма.
2. Трупоизгаряне, при което останките са събрани и поставени в глинен /по-рядко - дървен/ съд - урна.
3. Трупоизгаряне, при което отделените от пепелта и въглените кости са поставени в кръгла или овална яма.
4. Трупоизгаряне, при което в ямата е изградена допълнително гробна камера от ломени камъни, каменни плочи или преупотребени тухли. Възможно е тази камера да бъде само маркирана или обозначена с една-две страни или под.
5. Трупоизгаряне, при което урната с кости е поставена в кръгла или овална яма.

И при петте случая в ямата /камерата/ може да бъде поставен съд - гробен дар, накити, елементи от костюма, различни битови предмети, амулети и т.н. Ако по тях има следи от горене, те са лични вещи на покойния и са били на кладата, в противен случай са особен вид гробен дар. Дали в съда е имало храна, може да се определи само ако тя е била месна. Среща се и обичаят в ямата да се поставя от-